

Operat szacunkowy gruntów zewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Toruń z początku lat dwudziestych XX wieku

Paweł Nastrożny
Toruń, Gdańsk

Zarys historiografii i stanu badań nad dziejami twierdzy toruńskiej z okresu XIX–XX w.

Pomimo rozwoju polskiej historiografii wojskowej, w tym też rosnącej liczby opracowań dotyczących dziejów architektury obronnej, wciąż wiele obszarów badawczych pozostaje zaniedbanych. Pozostałości dawnych twierdz i ufortyfikowanych rejonów, które znalazły się w granicach Polski po II wojnie światowej, zachęcają do prowadzenia studiów. Jednocześnie poszczególne fortece czy też grupy umocnień są opracowane w różnym stopniu. Jednym z takich zespołów obronnych jest także Twierdza Toruń. Pomijając problematykę dziejów jej fortyfikacji we wcześniejszych okresach historycznych, należy zauważyć, że na temat historii fortecy w okresie zaboru pruskiego powstały już liczne prace¹ i drobniejsze szkice², a także pewna forma monografii,

¹ Zob. *Twierdza Toruń – stan badań i problematyka konserwatorska. Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski – stan badań i problematyka konserwatorska*, Fortyfikacja, t. I, red. L. Narębski, Warszawa-Kraków 1998; *Historia i źródła fortyfikacji Twierdzy Toruń*, red. M. Biskup i L. Narębski, Toruń 2005; *Fort Kolejowy (Eisenbahnfort)*, red. M. Biskup i L. Narębski, Toruń 2006; *Fort Jakuba (Jacobsfort)*, red. M. Biskup i L. Narębski, Toruń 2007; K. Kawa, *Fort I – Jan III Sobieski (Buchtfort; Fort Ia – Feste König Wilhelm I)*, red. M. Biskup i L. Narębski, Toruń 2008; J. Pokrzywnicki, *Fort II – Stefan Czarnecki (Fort I – Bülow)*, red. J. Tandecki i L. Narębski,

która ukazała się w częściach na łamach „Zapisek Historycznych”³. Twierdza z przełomu XIX i XX stulecia była również przedmiotem dysertacji doktorskiej⁴, obecnie – wobec upływu lat – prezentującej już nieco zdezaktualizowany stan badań.

Zdecydowanie słabiej przedstawia się w literaturze poziom opracowania dziejów warowni toruńskiej w okresie późniejszym, a przede wszystkim w latach 1920–1939. Wśród rozmaitej problematyki związanej z wykorzystaniem dawnych fortyfikacji w latach międzywojennych, niniejszy szkic związany jest z interesującym zagadnieniem dotyczącym regulacji wartości majątku twierdzy przez działającą we Francji (w Paryżu) Komisję Odszkodowań, utworzoną w ramach postanowień traktatu wersalskiego. Zaprezentowana została kwestia stworzonego specjalnie dla potrzeb dochodzeń materialnych⁵ operatu szacunkowego Twierdzy Toruń. Jego oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Toruniu⁶. Ze względu na postać zachowanych archiwaliów, zrezygnowano z formy edycji źródłowej na rzecz własnego opracowania danych operatu w czytelniejszej postaci kilku tabel wraz z opisem. Należy zaznaczyć, że przedmiotem tego szkicu jest jedynie

ski, Toruń 2010; J. Pokrzywnicki, *Bramy Twierdzy Toruń*, red. J. Tandecki i L. Narębski, Toruń 2013.

² Zob. choćby: K. Biskup, *Fortyfikacje Dolnej Wisły w przededniu I wojny światowej*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, cz. 2, red. L. Krzyżanowski, Warszawa-Zamość 1988, s. 31-43; tenże, *Fortyfikacje pancerne w Twierdzy Toruńskiej*, Fortyfikacja, t. I, red. M. Lewicka-Cempa, W. Brzoskwinia, Warszawa-Kraków 1995, s. 91-114; L. Narębski, *Fortyfikacje twierdz Toruń, Chełmno, Grudziądz na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej*, red. J. Furtak, Warszawa 2002, s. 145-160.

³ J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń*, cz. I, *Zapiski Historyczne*, t. 37: 1972, z. 4, s. 9-68; tenże, *Twierdza Toruń*, cz. II, *Zapiski Historyczne*, t. 38: 1973, z. 1, s. 57-65; tenże, *Twierdza Toruń*, cz. III, *Zapiski Historyczne*, t. 38: 1973, z. 4, s. 81-121; K. Biskup, J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń*, cz. IV, *Zapiski Historyczne*, t. 43: 1978, z. 4, s. 77-125.

⁴ E. Tomczak, *Twierdza Toruń w latach 1871–1920*, Toruń 1973 (maszynopis w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika).

⁵ Później zajmowano się również kwestią dochodzenia zwrotu archiwaliów – prusko-niemieckiej dokumentacji fortecy.

⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), sygn. 183, Zarząd Forteczny w Toruniu, teczka 19, [Regulacja wartości majątku twierdzy przez Komisję Odszkodowań w Paryżu oraz materiały dotyczące polsko-niemieckich rokowań w Dreźnie na temat zwrotu archiwaliów], Operat szacunkowy gruntów twierdzy Torunia.

część prezentująca grunty zewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Toruń. Został on wyznaczony przez budowę linii fortów w znacznym odsunięciu od centrum całego założenia fortecznego. W międzypolach zbudowano dodatkowe dzieła warowne, jak choćby dwie baterie pancerne haubic kal. 15 cm, baterię doświadczalną armaty kal. 10 cm (105 mm) czy też tzw. baterię półpancerną armat kal. 10 cm (105 mm). Zewnętrzną linię obronną wzmocniono również wzniesieniem schronów przeznaczonych dla piechoty, obsługi dział (artylerzystów) i amunicji⁷.

Przedstawiona poniżej dokumentacja stanowi jedną z kilku grup, które zostały przekazane Józefowi Bankiewiczowi, szefowi wydziału przy Głównym Urzędzie Likwidacyjnym, wydelegowanemu przez polską reprezentację przy Komisji Odszkodowań w Paryżu⁸. Jego zadaniem było szybkie zebranie wszelkich informacji dotyczących wartości wojskowego mienia, zarówno ruchomego, jak i nieruchomości, które na podstawie postanowień traktatu wersalskiego stało się własnością odrodzonej Rzeczypospolitej⁹. Od lutego 1921 r. podjęto dość prężne działania dotyczące wytworzenia niezbędnych dokumentów.

Powstały wówczas m.in.:

- obliczenia powierzchni gruntów fortyfikacyjnych wraz z ogólnymi planami,
- obliczenia powierzchni gruntów garnizonowych wraz z planem ewidencyjnym¹⁰.

⁷ M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, *Twierdza Toruń: stan w latach dwudziestych XX wieku. Dokumenty*, Toruń 2004, s. 78-79.

⁸ Był on później m.in. współautorem pracy poświęconej zniszczeniom z okresu Wielkiej Wojny, zob. B. Domosławski, J. Bankiewicz, *Zniszczenia i szkody wojenne*, Warszawa 1936.

⁹ APT, sygn. 183/19, Odpis informacji gen. Sosnkowskiego dotyczącej konieczności udzielenia niezbędnej pomocy dla J. Bankiewicza, Paryż 12 II 1921 r.

¹⁰ APT, sygn. 183/19, Pokwitowanie odbioru dokumentów wystawione przez J. Bankiewicza w Poznaniu, 9 II 1923 r.

Odbiór twierdz od Niemców i przekazanie ich polskiej administracji wojskowej

Ustalenia powojenne zobowiązywały Niemców, aby opuszczając twierdze pomorskie w Toruniu, Chełmnie i Grudziądzu jako miasta i fortece przywrócone Polsce, pozostawili znajdujące się tam budynki koszar, magazyny wraz z zapasami różnych materiałów oraz dzieła obronne w stanie z dnia 1 sierpnia 1914 r.¹¹ Jednak mimo to, od momentu ustalenia tych warunków na konferencji pokojowej w Paryżu (traktat wersalski podpisany 28 VI 1919 r.) rozpoczęto na wielką skalę demontaż oraz wywóz w głąb Niemiec wszelkiego rodzaju sprzętów militarnych i nie tylko.

Wojsko wywiozło przede wszystkim broń, w tym niemal całą artylerię oraz amunicję. Magazyny i składnice ogołocoło z różnego rodzaju materiałów wojennych. Wszystko, co przedstawiało jakąkolwiek wartość, w szczególności to, czego nie udało się na czas przetransportować do Niemiec, sprzedawano ludności cywilnej po zaniżonych, okazyjnych cenach.

Żadna z ważniejszych fortyfikacji (forty, schrony, baterie artylerii pancernej) nie została zniszczona. Wnętrza dzieł obronnych pozbawiono jednak większości wyposażenia. Zabrano przede wszystkim wybrane elementy pancerne, jak np. urządzenia napędów wież pancernych czy część ciężkich drzwi przeciwpodmuchowych. Nie pozostało nawet niektórych drzwi drewnianych, sprzętów codziennego użytku, a także mechanizmów wentylacyjnych, dźwigów i oświetlenia¹². Pewną liczbę detali wyposażenia zniszczono. Zdemontowano również urządzenia obronne wokół dzieł fortecznych, m.in. część zasieków z drutu kolczastego; zdewastowano także połowe stanowiska strzeleckie i artyleryjskie. Elementy łączności przewodowej, takie jak

¹¹ A. Aleksandrowicz, *Odbiór od Niemców twierdz pomorskich od 9.1.1920 do 15.11.1920*, [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, red. K. Esden-Tempski, Toruń 1930, s. 112.

¹² APT, sygn. 183/19, Meldunek szefa Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do szefa Inżynierii i Saperów Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu, L.dz. 5476 z dn. 11 IX 1922 r.

kable i centrale telefoniczne, rozebrano i wywieziono. W dobrym stanie pozostawiono jedynie nieliczne umocnienia¹³.

Rzeczywistość, którą w Toruniu i pozostałych twierdzach nad Dolną Wisłą zastały wojskowe komisje odbiorcze¹⁴ na początku 1920 r., znacznie odbiegała więc od stanu rzeczy, który ustalono wcześniej. Zła kondycja części obiektów była również wynikiem przyzwolenia na dokonywanie uszkodzeń poprzez zachęcanie żołnierzy przez oficerów niemieckich do wyrządzania celowych zniszczeń. W sposób zamierzony wywieziono także całą dokumentację twierdzy¹⁵, zwłaszcza plany dzieł obronnych, co ze względu na ilość obiektów poważnie utrudniało pracę członkom polskiej komisji odbiorczej. W porównaniu z przejęciem samego miasta Torunia – odbiór twierdzy trwał ponad cztery tygodnie. Dopiero na przełomie stycznia i lutego 1920 r. wraz z oficerami niemieckimi ukończono przygotowywanie protokołów zdawczo-odbiorczych twierdz w Toruniu, Chełmnie i Grudziądzu, które podpisano. Dokumenty te miały stanowić później podstawę właśnie dla Komisji Odszkodowań w Paryżu¹⁶.

Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Toruń

Operatem szacunkowym określa się opinię autorską rzeczoznawcy majątkowego dotyczącą wartości obiektu. Sporządzany jest zawsze w formie pisemnej. W dokumencie tym zawarte są informacje potrzebne do dokonywania wyceny nieruchomości. W zasadniczej treści

¹³ Do takich obiektów należały choćby schrony artylerzystów w dwóch stałych bateriach dział w Twierdzy Chełmno. Zachowały się w nich m.in. drzwi pancerne, żelazne kotły kuchenne i piecyki oraz sprawne pompy wodne, zob. Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. 371.8.499, [tajny] Krótki historyczny opis baterji Nr. 3. Małe Czyste, L.dz. 102/26, dok. nr 6 z 16 VII 1926 r.; [tajny] Krótki historyczny opis baterji Nr. 4. Stolno, dok. nr 8, z 16 VII 1926 r.

¹⁴ Na temat formowania wojskowych komisji odbiorczych, w tym sanitarnych, intendenckich i budowlanych, szerzej zob. *Księga pamiątkowa*, s. 105-106; A. Aleksandrowicz, op. cit., s. 111-112.

¹⁵ Przed styczniem 1920 r. archiwum urzędów Fortyfikacji z Torunia, Grudziądza i Chełmna ewakuowano do Berlina, gdzie weszło w skład zbiorów Archiwum Sztabu Generalnego.

¹⁶ A. Aleksandrowicz, op. cit., s. 111-112.

znaczenie tego terminu nie uległo zmianom w ciągu kolejnych dziesięcioleci¹⁷.

Operat szacunkowy gruntów toruńskiej twierdzy nie jest bezpośrednio sygnowany datą powstania. Na podstawie analizy innych zachowanych materiałów archiwalnych z dużym prawdopodobieństwem można jednak przyjąć, że powstał w dniach 18–24 kwietnia 1921 r.¹⁸ Brak także podpisów i innych formuł uwierzytelniających, choć sporządzony został na pewno przez pracowników Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu¹⁹, pod kierunkiem jego szefa kapitana Aleksandra Aleksandrowicza, na podstawie wskazówek J. Bankiewicza²⁰. Warto odnotować, iż operat przygotowano m.in. na podstawie polsko-niemieckiego protokołu zdawczo-odbiorczego twierdzy.

W poniższym przedstawieniu danych ujętych w trzech tabelach przyjęto następującą kolejność, związaną ze znaczeniem poszczególnych nieruchomości: grunty zabudowane fortyfikacjami lub budynkami z nimi związanymi, grunty niezabudowane umocnieniami i jako ostatnie – drogi twierdzy. W pierwszej grupie najważniejszymi obiektami są forty, stanowiące trzon zewnętrznego pierścienia obronnego. Drugorzędne znaczenie mają obiekty międzypolowe²¹, a trzeciorzędne – elementy infrastruktury, takie jak kanały odwadniające czy domy wałmistrzów²². Tabela zawiera także dane dotyczące niektórych dróg

¹⁷ Współczesna definicja tego terminu por.: Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 21 IX 2004 r. w sprawie wyceny nieruchomości i sporządzania operatu szacunkowego, Dziennik Ustaw nr 107, poz. 2109.

¹⁸ APT, Pismo Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do delegacji polskiej przy Komisji Odszkodowań w Paryżu, L.dz. 147/21F, b.d.

¹⁹ Por. APT, sygn. 183/19. Liczne dokumenty z tejteczki dotyczące sprawy regulacji wartości majątku twierdzy przez Komisję Odszkodowań w Paryżu powstały w kancelarii tegoż Zarządu.

²⁰ APT, Pismo Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do delegacji polskiej przy Komisji Odszkodowań w Paryżu, L.dz. 147/21F, b.d.

²¹ M.in. schrony przeznaczone dla piechoty, artylerzystów i amunicji.

²² Niem. Wallmeister – w pruskich (niemieckich) urzędach Fortyfikacji były to osoby odpowiedzialne za bieżącą konserwację i dozór umocnień, najczęściej odpowiednio przeszkoleni podoficerowie, rzadziej cywilni pracownicy wojska. W okresie II RP polskie Zarządy Fortyfikacyjne również wprowadziły tę funkcję, szerzej zob. P. Nastrożny, Fortyfikacje Chełmna w latach 1900–2010 (maszynopis w Archiwum UMK w Toruniu), s. 53, 93-94.

fortecznych, jeśli w przygotowywaniu operatu Zarząd Fortyfikacyjny ujął je łącznie z umocnieniami. W grupie drugiej znalazły się obszary będące pod zarządem wojskowym, jak np. lasy i poligon artyleryjski. Wymieniono tu również niektóre grunty zabudowane mieszkaniami pracowników pruskich (niemieckich) urzędów Fortyfikacji, nie zaklasyfikowane do grona gruntów z zabudową fortyfikacyjną. Z kolei w ostatniej grupie ukazano drogi twierdzy²³, nie ujęte w pierwszej tabeli.

Tabela 1
Grunty zewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Toruń zabudowane fortyfikacjami

Miejsce (nazwa) gruntu	Obszar gruntu ²⁴						Wartość gruntu cena nabycia przez władze niemieckie (mk niemieckie)
	zabudowanego obiektami fortyfikacyjnymi			wykorzystywanego jako droga			
	ha	a	m ²	ha	a	m ²	
1	2	3	4	5	6	7	8
Fort I Jan III Sobieski ²⁵ wraz z zabudowaniami ²⁶	57	49	–	1	2	50	18 583
Fort II Stefan Czarniecki	31	56	19	2	8	13	10 707
Schron piechoty nr 3	–	50	09	–	6	96	182
Schron piechoty nr 4	–	40	12	–	–	–	131

²³ Odnośnie do dróg fortecznych twierdzy toruńskiej por.: M. Giętkowski, Z. Karpius, W. Rezmer, op. cit., s. 154-157.

²⁴ Obszar gruntu podawany w hektarach (ha), arach (a) i metrach kwadratowych (m²).

²⁵ Numeracja i nazewnictwo fortów (w formie uproszczonej) z okresu międzywojennego, por. W. Rezmer, *Garnizon Torunia w latach 1920–1939*, [w:] *Historia Torunia*, t. III, cz. II: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. M. Biskup, Toruń 2006, s. 252.

²⁶ W grupie Fortu I w operacie ujęto także schrony piechoty, amunicyjne i artylerzystów o numerach 1 i 2 (łącznie 6 obiektów).

1	2	3	4	5	6	7	8
Schron amunicyjny nr 3	–	29	48	–	–	–	108
Schron amunicyjny nr 4	–	48	51	–	–	–	169
Schron artylerzystów nr 3	–	26	59	–	–	–	102
Bateria artylerii międzypola	–	34	26	–	–	–	117
Bateria artylerii międzypola	–	46	25	–	–	–	154
Bateria artylerii międzypola	–	38	22	–	–	–	128
Wał ziemny – ochronny dla baterii armat	–	73	67	–	–	–	277
Fort III Stanisław Jabłonowski ²⁷	2	76	15	–	–	–	882
Bateria stała artylerii (tzw. „Długa Bateria”) oraz schron amunicyjny nr 5	4	25	82	–	–	–	1378
Schron piechoty nr 6	–	65	70	–	–	–	242
Schron artylerzystów nr 4	–	27	26	–	–	–	94
Bateria artylerii międzypola	–	44	26	–	–	–	149
Schron amunicyjny nr 6	–	24	68	–	–	–	98
Kanał odwadniający Fort IV	–	93	67	–	–	–	317
Fort IV Stanisław Żółkiewski oraz schron piechoty nr 7	18	09	24	–	–	–	5790

²⁷ Fort III wzniesiony w latach 1888–1892 jako oszańcowany schron piechoty z fosą wodną. W okresie pruskim nie był klasyfikowany jako fort, ale dzieło piechoty (Werk L'Estoq), stąd też niska cena parceli ziemnej.

1	2	3	4	5	6	7	8
Dom walmistrza przy Forcie IV oraz schron piechoty nr 8	7	61	32	–	–	–	2820
Bateria artylerii międzypola	–	38	29	–	6	81	120
Schron artylerzystów nr 5 i droga do niego	–	20	90	–	–	–	87
Schron amunicyjny nr 7	–	24	85	–	–	–	70
Schron amunicyjny nr 8	–	28	31	–	–	–	90
Schron amunicyjny nr 9	–	32	77	–	–	–	106
Schron artylerzystów nr 6	–	72	75	–	–	–	234
Schron piechoty nr 9	–	94	71	–	–	–	304
Fort V Jan Karol Chodkiewicz wraz z zabudowaniami oraz schron dla piechoty nr 10 i schron dla artylerzystów nr 7	17	51	14	–	64	32	5800
Kanał odwadniający Fort V	–	99	32	–	–	–	320
Schron amunicyjny nr 10	–	89	44	–	–	–	288
Schron piechoty nr 11 i droga do niego	–	28	–	–	10	63	99
Fort VI Jarema Wiśniowiecki wraz z zabudowaniami oraz schron piechoty nr 12, schrony artylerii nr 8 i 9, schron amunicyjny nr 11	40	78	86	–	–	–	12 973
Schron amunicyjny nr 12	–	25	–	–	–	–	80

1	2	3	4	5	6	7	8
Schron artylerzystów nr 10	–	25	–	–	–	–	80
Schron artylerzystów nr 11	–	25	–	–	–	–	80
Schron amunicyjny nr 13	–	25	41	–	–	–	81
Schron piechoty nr 13 i droga do niego	–	63	89	–	7	53	227
Fort VII Tadeusz Kościuszko wraz z zabudowaniami oraz schron piechoty nr 14	22	66	85	–	–	–	7254
Schron piechoty nr 15	–	32	66	–	–	–	112
Teren przy rokadzie twierdzy pomiędzy Fortem VII a Fortem VIII	7	70	57	–	–	–	2467
Schron artylerzystów nr 12	–	25	–	–	–	–	80
Schron artylerzystów nr 13	–	25	–	–	–	–	80
Schron amunicyjny nr 14	–	25	–	–	–	–	80
Schron amunicyjny nr 15	–	32	66	–	–	–	106
Schron amunicyjny nr 16	–	25	–	–	–	–	80
Fort VIII Kazimierz Wielki wraz z zabudowaniami	18	33	28	–	66	23	6080
Schron amunicyjny nr 16	–	32	43	–	–	–	106
Schron artylerzystów nr 14	–	27	96	–	–	–	90
Schron piechoty nr 15	–	36	56	–	–	–	119

1	2	3	4	5	6	7	8
Fort IX Bolesław Chrobry wraz z zabudowaniami oraz schron piechoty nr 18	15	93	11	–	–	–	5120
Fort X Bateria Nadbrzeżna	3	72	72	–	–	–	1194
Schron piechoty nr 19	1	11	19	–	–	–	358
Fort XI Stefan Batory wraz z zabudowaniami oraz schron piechoty nr 20, schron artylerzystów nr 15, schron amunicyjny nr 17	58	01	60	–	–	–	18 880
Schron piechoty nr 21	–	55	57	–	–	–	179
Schron artylerzystów nr 16	–	98	–	–	–	–	320
Schron piechoty nr 22	–	56	39	–	–	–	182
Schron amunicyjny nr 18	–	25	95	–	–	–	82
Bateria doświadczalna armaty 10 cm ²⁸	teren niefortyfikacyjny						
Fort XII Władysław Jagiełło wraz z zabudowaniami	12	96	30	–	–	–	4160
Schron amunicyjny nr 19	–	37	24	–	–	–	118
Schron artylerzystów nr 17	–	30	01	–	–	–	96

²⁸ Jest to interesujący i niejasny przykład informacji, którą zawiera operat, gdyż grunty tego dzieła obronnego zostały opisane jako „niefortyfikacyjne”.

1	2	3	4	5	6	7	8
Schron piechoty nr 23	–	97	77	–	–	–	323
Bateria pancerna haubic I ²⁹	teren niefortyfikacyjny						
Schron artylerzystów nr 18	–	55	60	–	–	–	179
Schron amunicyjny nr 20	–	34	09	–	–	–	109
Schron piechoty nr 24	–	47	08	–	–	–	150
Fort XIII Karol Kniaziewicz	16	54	25	–	–	–	5296
Schron piechoty nr 25	–	35	17	–	–	–	112
Bateria pancerna haubic II ³⁰	teren niefortyfikacyjny						
Schron artylerzystów nr 19	–	52	76	–	–	–	169
Schron piechoty nr 26	1	50	35	–	–	–	480
Schron piechoty nr 27	–	46	37	–	–	–	150
Schron artylerzystów nr 20	–	25	99	–	–	–	82
Schron amunicyjny nr 21	–	35	52	–	–	–	115
Bateria artylerii międzypola	–	52	04	–	–	–	168
Schron artylerzystów nr 21	–	26	53	–	–	–	88
Schron amunicyjny nr 22	–	62	02	–	–	–	198
Bateria artylerii międzypola	–	21	04	–	–	–	67

²⁹ Por. poprzedni przypis.

³⁰ Por. przypis 28.

1	2	3	4	5	6	7	8
Fort XIV Józef Dwernicki wraz z zabudowaniami	12	67	72	–	–	–	4058
Schron artylerzystów nr 22	–	47	96	–	–	–	154
Bateria artylerii międzypola	–	91	98	–	–	–	294
Schron piechoty nr 28	–	59	83	–	–	–	192
Schron piechoty nr 29	–	49	65	–	–	–	160
Schron artylerzystów nr 23	–	35	81	–	–	–	115
Schron amunicyjny nr 23	–	25	–	–	–	–	80
Schron amunicyjny nr 24	–	26	11	–	–	–	83
Fort XV Jan Henryk Dąbrowski wraz z zabudowaniami	19	60	77	–	–	–	6275
Schron piechoty nr 30	3	02	89	–	–	–	964
Schron piechoty nr 31	–	28	46	–	–	–	92
Schron piechoty nr 32 ³¹	2	32	96	–	–	–	441
Schron artylerzystów nr 24	–	27	50	–	–	–	89
Kanał odwadniający Fort XV	–	87	43	–	–	–	278
Schron artylerzystów nr 25	–	28	–	–	–	–	89
Schron amunicyjny nr 25	–	25	–	–	–	–	80

³¹ W rzeczywistości wzniesiono 31 schronów piechoty. Por. przypis 33.

1	2	3	4	5	6	7	8
Schron amunicyjny nr 26	–	27	46	–	–	–	89
Droga żwirowa ³² do schronu amunicyjnego nr 25 i artylerzystów nr 26 ³³	–	10	80	–	–	–	35
Razem	406 ha 87a 8m ²			4 ha 73a 11m ²			119 091

Źródło: APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia. Opracowanie własne.

Tabela 2

Grunty zewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Toruń niezabudowane fortyfikacjami

Miejsce (nazwa) gruntu	Obszar gruntu									Wartość gruntu cena nabycia przez władze niemieckie (mk niemieckie)
	rolnego lub lasu			pod zabudowę			nieużytkowanego			
	ha	a	m ²	ha	a	m ²	ha	a	m ²	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Teren na przedpolu Fortu IV	–	–	–	19	21	32	–	–	–	38 426
Las pomiędzy Fortem VI a Fortem VII	17	68	63	–	–	–	–	–	–	149 860
Dom walmistrza Fortu VI przy Szosie Chełmińskiej	–	–	–	–	30	10	–	–	–	600

³² Obszar zajmowany przez tę drogę został wyjątkowo zakwalifikowany jako „zabudowany obiektami fortyfikacyjnymi”.

³³ W operacie nie uwzględniono schronu artylerzystów nr 26. Być może jest nim obiekt opisany jako schron piechoty nr 32. Omyłka może być spowodowana pomyleniem numeracji schronów odcinkowych (piechoty od nr 31 i pozostałych – dla artylerzystów i amunicyjnych – od nr 24). W dokumentacji opisano jednakże łącznie właściwą ilość schronów międzypolowych zewnętrznego pierścienia twierdzy. Por. E. Tomczak, op. cit., s. 213.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Tzw. Lasek ułański (na Przedmieściu Bydgoskim)	-	-	-	18	8	9	-	-	-	36 000
Poligon strzelnicy artyleryjkiej	-	-	-	-	-	-	883	-	-	282 560
Dom walmistrza Fortu XII przy drodze rokadowej twierdzy	-	-	-	-	21	9	-	-	-	420
Dom mieszkalny gajowego	-	8	80	-	-	-	-	-	-	180
Razem	17ha 77a 43m ²			37ha 80a 60m ²			883 ha			508 046

Źródło: APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia.
Opracowanie własne.

Tabela 3

Grunty zewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Toruń zajmowane przez niektóre drogi forteczne

Miejsce (nazwa) gruntu	Obszar gruntu			Wartość gruntu cena nabycia przez władze niemieckie (mk niemieckie)
	wykorzystywanego jako droga			
	ha	a	m ²	5
1	2	3	4	5
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od Szosy Lubickiej do ul. Chrobrego	3	43	20	1097
ul. Żółkiewskiego	1	37	30	445
ul. Łukowa		58	81	210
ul. Chrobrego	2	55	66	196
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od ul. Chrobrego do Szosy Chełmińskiej	5	47	43	1740
ul. Pod Dębową Górą	2	61	54	834
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od Fortu V do Szosy Chełmińskiej	2	27	29	422
ul. Kozacka	-	62	39	202

1	2	3	4	5
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od Szosy Chełmińskiej do Fortu VII	1	81	94	580
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od Fortu VII do szosy w kierunku Pędzewa	3	70	20	1178
Szosa prowadząca do lądowego placu ćwiczeń saperów	3	17	53	1012
Odcinek drogi rokadowej twierdzy od szosy w kierunku Bydgoszczy do Fortu XV	3	52	58	1129
Szosa radialna do Fortu XIII	2	25	62	419
Szosa radialna od Fortu XVII Przyczółek Mostowy do Fortu XV	1	80	–	576
Razem	35ha 21a 49m ²			10 040

Źródło: APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia. Opracowanie własne.

Podsumowując przedstawione wyżej dane, w obrębie pierścienia zewnętrznego Twierdzy Toruń znajdowało się 1385 ha 39 a 71 m² gruntów. Ogólna wielkość wszystkich gruntów fortecznych w tym zespole obronnym wynosiła natomiast 1653 ha 296 a 221 m²³⁴. Z kolei sumaryczna wartość gruntów pasa fortów w momencie ich wykupu przez władze niemieckie na potrzeby budownictwa obronnego i garnizonu wyniosła 637 177 mk.

Znaczenie operatu szacunkowego

Jak już wspomniano w tym artykule, operat stanowił podstawę do opracowania wielu kwestii związanych z przygotowaniem dokumentacji dla prac Komisji Odszkodowań w Paryżu. Opierając się na danych w nim zawartych, sporządzono dokładne obliczenia stopnia deprecjacji wartości gruntów fortecznych dla twierdzy toruńskiej. W przy-

³⁴ APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia.

padku pól, pastwisk, terenów wodnych i zalesionych podstawę wyliczeń stanowiły:

– instrukcja dotycząca oszacowania gospodarstw i parcel dla byłej „Dzielnicy Pruskiej” z dn. 19 VIII 1920 r.: ceny ziemi w 1918, 1919 i 1920 r.

– okólnik nr 16 Prezydium Urzędu Osadniczego w Poznaniu, L.dz. 875/21 z dn. 8 II 1921 r.: ceny ziemi w 1921 r.

– okólnik nr 33 Prezydium Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Poznaniu, L.dz. 5230/21 z 6 IX 1921 r.: ceny ziemi w 1922 r.

– taksa Komisji Kolonizacyjnej z 1911 r. pochodząca z parcelacji jednego z majątków w powiecie toruńskim³⁵.

Dane dotyczące wartości poszczególnych gruntów zamieszczono w operacie jedynie sporadycznie. Odnoszą się one najczęściej do obiektów rdzenia twierdzy, a w przypadku nieruchomości w obrębie pierścienia zewnętrznego dotyczą domów wałmistrzów lub terenów w międzypolach fortów (lasy, nieużytki)³⁶. Szczątkowo określano także wartość budynków znajdujących się na danym gruncie, które nadawały się do zagospodarowania i użytku przez ludność cywilną pod koniec 1919 r. W zestawieniu na następnej stronie zaprezentowano wybrane tereny wraz z ich wartością w różnych okresach.

Wartości gruntów przedstawione w operacie zostały w większości zaczerpnięte z akt miejskiego urzędu katastralnego w Toruniu i ewentualna konieczność ich potwierdzenia w toku prac Komisji Odszkodowań nie stanowiłaby problemu. Z kolei ceny budynków znajdujących się na terenach fortecznych i nadających się do użytku cywilnego opracowano na podstawie „Wertberechnung der von der Fortifikation Thorn an die polnische Regierung übergebenen Grundstücke, Festungswerke und Gebäude”³⁷.

³⁵ APT, sygn. 183/19, Obliczenie stopnia deprecjacji nieruchomości dla Pomorza, dokument sygnowany przez kpt. A. Aleksandrowicza, b.d.

³⁶ Por. tabela 2.

³⁷ Był to załącznik do pisma Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do delegacji polskiej przy Komisji Odszkodowań w Paryżu, L.dz. 48/21F z dn. 22 II 1921 r. Pismo wzmiankowane, nie zachowane w zbiorach APT, podobnie jak załącznik. Por. APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia; pismo Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do delegacji polskiej przy Komisji Odszkodowań w Paryżu, L.dz. 147/21F, b.d.

Tabela 4
Wartość niektórych gruntów zewnętrznego pierścienia obronnego
Twierdzy Toruń

Miejsce (nazwa) gruntu	Wartość gruntu			Wartość budyn- ków znajdujących się na danym gruncie i nadających się do użytku cywil- nego pod koniec 1919 r. (mk nie- mieckie równe mk polskim)
	Cena w 1914 r. (mk nie- mieckie)	Cena pod koniec 1919 r. (mk nie- mieckie równe mk polskim)	Cena ok. 1921 r. ³⁸ (mk pol- skie)	
Teren na przedpolu Fortu IV	123 000	189 701	1 537 056	.
Las pomiędzy Fortem VI a For- tem VII	749 300	249 766	499 532	.
Dom walmistrza Fortu VI przy Szos- ie Chełmińskiej	1920	2910	24 000	17 050
Szosa prowadząca do lądowego placu ćwiczeń saperów	7324	12 207	28 170	15 000
Tzw. Lasek ułań- ski (Przedmieście Bydgoskie)	115 200	174 600	1 440 000	.
Poligon strzelnicy artyleryjskiej	413 244	688 740	1 589 400	.
Dom walmistrza Fortu XII przy drodze rokadowej twierdzy	1344	2037	16 800	15 700
Dom mieszkalny gajowego	576	873	7200	9300

Źródło: APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia.
Opracowanie własne.

³⁸ W momencie sporządzania operatu szacunkowego.

Znaczne wysokości cen zostały już w operacie opatrzone następującą uwagą: „powojenne ceny robocizny stanowią o niezwykle wygórowanym koszcie rozbiórki przewyższającym kilkakrotnie cenę gruntu, jak w chwili kupna, tak i obecnie”³⁹. Wprawdzie począwszy od pierwszych miesięcy polskiego administrowania umocnieniami pozaborowymi rozważano i częściowo nakazywano ich rozbiórkę, to wskazanie nieopłacalności prowadzenia prac rozbiórkowych fortyfikacji uwzględnionych w operacie, a więc mogących pełnić rozmaite funkcje (m.in. koszarowe, magazynowe), wskazuje na zamiar ich pozostawienia i w późniejszym czasie konserwacji oraz zagospodarowania⁴⁰. Drugim powodem mógł być fakt nierentowności samych rozbiórek, biorąc pod uwagę niewielką ilość i jakość materiału budowlanego, który można by wówczas odzyskać. Obiekty murowane z cegły były wznoszone przy użyciu zaprawy cementowej, do tego na głębokim fundamencie. W efekcie uzyskano by cegłę potłuczoną, rozkawałkowane bryły betonu i niewielką ilość materiałów żelaznych i drewnianych.

Wszystkie materiały dotyczące twierdzy toruńskiej i mogące mieć znaczenie dla prac Komisji Odszkodowań zostały przekazane delegatowi Rzeczypospolitej J. Bankiewiczowi 30 grudnia 1922 r. w Poznaniu przez szefa Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu kpt. A. Aleksandrowicza, który na spotkaniu tym również krótko zreferował ich zawartość⁴¹. Oficer ten wielokrotnie od momentu objęcia stanowiska w 1920 r. meldował na drodze służbowej o wielu niezgodnościach stanu faktycznego mienia przejętej twierdzy z zakładanym przez wcześniejsze regulacje międzynarodowe⁴².

³⁹ APT, sygn. 183/19, Operat szacunkowy gruntów Twierdzy Torunia.

⁴⁰ Por. APT, sygn. 183/46, Konserwacja fortyfikacji stałych [w Toruniu, Chełmnie i Grudziądzu]; 183/47, [Miesięczne sprawozdania z robót konserwacyjnych w twierdzach Torunia, Chełmna i Grudziądza]; 183/27, [Administracja fortyfikacjami]; 183/38, Rozbiórka fortyfikacji stałych [w Toruniu, Grudziądzu i Chełmnie].

⁴¹ APT, sygn. 183/19, Meldunek szefa Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do szefa Inżynierii i Saperów Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu, L.dz. 6/23/F z dn. 5 I 1923 r.

⁴² APT, sygn. 183/19, Meldunek szefa Zarządu Fortyfikacyjnego w Toruniu do szefa Inżynierii i Saperów Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu, L.dz. 5476 z dn. 11 IX 1922 r.

* * *

Niniejszy szkic stanowi przyczynek do podjęcia szerszych badań nad problematyką prac Komisji Odszkodowań w zakresie dotyczącym twierdz pomorskich nad Dolną Wisłą: Torunia, Chełmna i Grudziądz. Warto również rozpocząć studia nad kwestią rokowań w Dreźnie w sprawie zwrotu archiwaliów – dokumentacji budowlanej wspomnianych zespołów obronnych, którą wywieziono do Berlina. Jak wynika z podobnych postępowań w innych regionach kraju, pertraktacje te często znacznie przeciągały się w czasie i jeśli udało się je doprowadzić do końca, nierzadko miało to miejsce nawet w drugiej połowie lat trzydziestych XX w.⁴³

⁴³ Por. Rewindykacja akt od byłych państw rozbiorowych, http://www.poznan.ap.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=87&limitstart=18, [dostęp z dn. 2.06.2014 r.].